

Ковтун Н. М. «Героїчне дитинство» як складова архетипу культурного героя в епосі індоєвропейських народів // Філософські проблеми гуманітарних наук – 2005 – № 6-7. – С. 81 – 86.

**Ковтун Н.М.,**  
аспірантка кафедри філософії  
Житомирського державного університету  
імені Івана Франка

### «ГЕРОЇЧНЕ ДИТИНСТВО» ЯК СКЛАДОВА АРХЕТИПУ КУЛЬТУРНОГО ГЕРОЯ В ЕПОСІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ НАРОДІВ.

*У статті проаналізовано основні риси «героїчного дитинства» за матеріалами епосу індоєвропейських народів. Особлива увага зосереджена на проблемах чарівного народження, надприродної фізичної сили та значенні першого подвигу в житті міфічного культурного героя.*

Розвиток історії людської цивілізації протягом ХХ століття переконливо довів нездатність раціоналістичних ідей та віри у всемогутність людського розуму привести людство до гармонії на особистісному рівні і на рівні суспільних відносин. Важливого значення набувають дослідження ірраціональної сторони як індивідуальної свідомості, так і колективного несвідомого, витоки якого знаходяться на рівні міфологічного світогляду.

Поряд з цим, холономний (архетипічний) підхід до дослідження історико-філософських феноменів вимагає відмови від дотримання виключно лінійної парадигми історії. У процесі розвитку людської спільноти відбувається не лише поступова зміна одних інституцій чи уявлень іншими, а й прослідковуються вертикальні інформаційно-енергетичні структури, що пронизують історичний процес від найдавніших часів до сучасності. Саме ці інформаційно-енергетичні утворення (архетипи) передаються з покоління в покоління на рівні колективного несвідомого. Однією з таких наскрізних

структур історії є архетип культурного героя, захисника, реформатора, упорядника певного соціального простору.

У свідомості сучасної людини дуже глибоко укорінилася віра в надприродного героя-захисника, що за своїми основними характеристиками співпадає з рисами міфічного культурного героя. Більше того, думка про можливість захисту окремого соціуму або й цілого світу одним героєм постійно пропагується кіноіндустрією та засобами масової інформації. Герої Сильвестра Сталоне, Арнольда Шварценегера, Брюса Вілліса,

Тома Круза, Кіану Рівза та багатьох інших завдяки надлюдським здібностям то знищують чудовиськ, то долають загрози атомної, екологічної чи терористичної катастрофи, то повстають проти надпотужних всеохоплюючих систем, щоб захистити, врятувати, гармонізувати людський соціум. У деяких образах сучасних кіногероїв спостерігаються риси «героїчного дитинства». Так, Супермен, герой одноіменного фільму, володіє не лише надлюдською фізичною силою, а й магічними здібностями, що проявляється ще в ранньому дитинстві.

Показником надзвичайної поширеності щирої віри сучасної західної людини в міфічного героя-захисника є події 11 вересня 2001 року. Американське суспільство було здивоване і обурене безпорадністю спецслужб під час терористичної атаки, особливо на фоні повсякденного насаджування ідеї непереможного героя-захисника. Але, віра в надзвичайні можливості однієї людини базується не лише на новітньому міфотворенні, а має глибоке коріння на рівні колективного несвідомого. З огляду на це, актуальним є дослідження архетипу культурного героя в цілому, і «героїчного дитинства» як його структурної одиниці, зокрема.

Окреслена проблематика є недостатньо дослідженою в сучасній українській філософській науці. Проте, в радянській літературі окремі автори торкалися певних аспектів зазначених проблем. Так, в академічному виданні «Мифы народов мира» окремі статті розглядають аспекти чарівного народження та «героїчного дитинства».<sup>1</sup> В середині 70-х років минулого століття було опубліковано низку статей, що так чи інакше досліджували дану проблематику, зокрема, у 1974 році вийшла стаття С.Ю. Неклюдова під назвою «Героическое детство» в эпохах Востока и Запада», яка торкається дитинства культурного героя, зосередивши основну увагу на дослідженні дитинства героїв епосу.<sup>2</sup> Проблема чарівного народження знайшла своє відображення в статті відомого радянського дослідника В.Я. Проппа «Мотив чудесного рождения», проте ця робота базується переважно на даних фольклору.<sup>3</sup>

Метою дослідження є визначення типових рис «героїчного дитинства» в контексті аналізу архетипу культурного героя на основі індоєвропейської епічної традиції.

Відмітимо, що міфоепічна традиція багатьох індоєвропейських народів містить ряд типових однорідних мотивів. Серед них важливе місце займає "героїчне дитинство", що знайомить з майбутнім героєм та обґрунтовує його наступні дії, тобто має характер вступу, підготовки, прологу основної дії. З цього приводу радянський дослідник С.Ю. Неклюдов зазначає, що героїчне дитинство – це вступна експозиційна частина, присвячена опису добогатирського життя персонажа.<sup>4</sup>

Просторово-часовий вимір життя культурного героя повністю відмінний від життя звичайної людини. В описі життя міфічного героя відсутні події, що стосуються зрілості і старості, часовий відлік “майже повністю припиняється після завершення процесу змушніння”.<sup>5</sup> Натомість, особливої ваги набуває фаза «героїчного дитинства». Таким чином, життя культурного героя зовсім не вкладається у традиційну формулу: народження –

дитинство – молодість – зрілість – старість. Герой епосу майже завжди залишається молодим, у розквіті сил. Осібно стоїть лише постать давньогрецького Тезея, в біографії якого Плутарх говорить про немолодий вік героя в епізоді викрадення Єлени.<sup>6</sup> Життя героя, як відомо, закінчується або героїчною смертю, або приєднанням до когорти богів.

Переважає більшість культурних героїв, залишаються в місці свого народження до закінчення фази дитинства, яка зазвичай завершується першим подвигом (наприклад, давньогрецькі герої Геракл, Тезей, Персей; ірландський Кухулін, давньоіндійський Крішна, грузинський Амірані, нартський Сасриква). Наступні подвиги героїв відбуваються за межами соціокультурного простору їх дитинства.

Якщо для фольклорної традиції характерним є «низьке походження» героя (народження в бідній, злиденній сім'ї), то майже всі культурні герої народжуються в сім'ях царів, правителів або багатих впливових людей. Один з батьків героя може бути богом, що згодом виділяє вождя, царя чи іншого носія влади з-посеред звичайних людей, підкреслюючи його особливо високе походження.

Народження окремих героїв напередвизначене на небі, оскільки вони з'являються у відповідності з певними нагальними потребами даного соціуму, мають виконати певну місію, наприклад, давньогрецький герой Геракл повинен звільнити від чудовиськ навколишні грецькі землі. Саме з

цією метою Зевс приймає вигляд Амфітріона і сходиться з його дружиною Алкменою.<sup>7</sup> Давньоіндійська поема «Рамаяна» так обгрунтовує мету народження Рами та його трьох братів: «Брахма колись наділив пихатого володаря Ланки (Равану – К.Н.) непереможністю в боротьбі з богами і демонами. Загинути ж від руки людини він не міг: занадто великою була сила

Равани. Безсмертні боги вирішили звернутися до Вішну... з проханням втілитись на землі у вигляді чотирьох синів праведного царя Дашаратхи...».<sup>8</sup> Отже, поява культурного героя запрограмована з метою упорядкування соціокультурного простору.

Героїчний епос містить і інший сюжет, в якому поява героя пов'язана з необхідністю помсти за смерть батька чи інших родичів. Так, дядько Ромула і Рема Амулій «знищив усе чоловіче потомство брата, а дочку його Рею Сільвію під шанобливим приводом – вибравши у весталки – присудив на вічне дівування».<sup>9</sup> Саме тому «Марс поєднався з Реєю Сільвією як чоловік з дружиною»<sup>10</sup>, з'явившись перед нею спочатку у вигляді вовка.

До речі, у багатьох міфах надприродне божественне походження героя є наслідком чарівного запліднення. У зв'язку з цим, відомий дослідник В.Я. Пропп зазначає, що приймаючи плід, жінка ніби сприймає сім'я.<sup>11</sup> Під час подальшого розвитку уявлень про чарівне запліднення від плоду з'являється мотив народження дитини від каменю або інших предметів, що нагадують округлий плід. В адигейському варіанті нартського епосу богиня Сатаній-гуаша після зустрічі з молодим нартом взяла камінь «в теплу ганчірку, загорнула, додому принесла і на піч поклала. Сім'я пастуха, що лежало в теплій ганчірці, все росло і великим стало. Хлопчику, що народився дали ім'я Сосруко».<sup>12</sup> Аналогічний сюжет знаходимо в сазі про Сверріра. Його матері вдалось, що її дитина була «великим каменем, білим як сніг, що виблискував так яскраво, що у всі сторони від нього сипались іскри, як від заліза».<sup>13</sup>

Іншим варіантом чарівного запліднення є народження героя від води, адже її відтворююча сила була дуже рано усвідомлена людиною. Проте, найчастіше «вода не сама здійснює запліднення, а яка-небудь дрібна тварина, наприклад риба або хробак».<sup>14</sup> Народження давньоірландського культурного героя Кухуліна пов'язане саме з такою ситуацією. Мати Кухуліна Дехтіре дуже журилась після смерті свого прийомного сина. «Три ночі вона нічого не

їла і не пила. Згодом після такої важкої зажури нею оволоділа сильна жага... І в той час, коли вона пила, звірятко прошмигнуло їй в рот і пробралось всередину її».<sup>15</sup> З відпиттям води з чарівної чаші пов'язане також народження давньоіндійського Рами та його трьох братів.<sup>16</sup> Ще одним варіантом чарівного запліднення від води є золотий дощ, у вигляді якого зійшовся з Данаєю бог Зевс.<sup>17</sup> Отже, мотив народження героя після чарівного запліднення, пов'язаного з водою, притаманний міфоепічній традиції багатьох індоєвропейських народів.

Відмінність дитинства культурного героя від дитинства звичайної людини, окрім усього іншого, полягає у фізичній невразливості героя. Оскільки один з його батьків є людиною, герой позбавлений безсмертя. Іноді божественні батьки «загартовували» своїх дітей. Зокрема, Фетіда, народивши дитину від Пелея, «таємно вклала її вночі в вогонь, щоб випалити у ній усе смертне».<sup>18</sup> Щоб загартувати гарячого як вогонь нарта Сасрикву, бог-коваль Айнар «підняв хлопчика за ногу і переніс його в свою кузню. А в кузні в нього закипало розплавлене залізо. У цю страшну сонцеподібну рідину він опустил хлопчика».<sup>19</sup> Відлуння мотиву чарівного загартування знаходимо і в переказі про героя нартів Патараза. Його батько розпалив вогонь і коли вугілля покрилось попелом, розгріб його і всередину посадив дитину. Хлопчик почав «вихоплювати вуглики... і кидати їх в рот».<sup>20</sup> У іншому варіанті нартського епосу культурного героя Сосруко віднесли в кузню до коваля Тлепша, де його «сім разів загартовували, тримаючи кліщами за коліна, і вони залишилися такими, як у [звичайної] людини».<sup>21</sup> Відмітимо, що й у такий спосіб загартовані герої не ставали безсмертними, бо саме вразливі незагартовані місця ставали причиною їх смерті (Ахілл загинув від рани на п'яті, Сасриква і Сосруко від незагартованих колін).

У зв'язку з чарівним народженням, деякі герої мають незвичайний зовнішній вигляд. Один з давньоіндійських культурних героїв Вівасват був

настільки неподібним до інших братів-богів, що вони «відсікли усе лишнє, так виникла перша

людина».<sup>22</sup> Незвичайна зовнішність була і в Крішни, адже серед світлошкірих аріїв він виділявся майже чорною шкірою. Ірландський герой Кухулін мав чотири зіниці в одному оці і три в іншому, по сім пальців на руках і ногах.<sup>23</sup> Проте, переважна більшість культурних героїв мають зовнішність звичайних людей, хіба що дуже високих за зростом та надзвичайно дужих.

Визначальною особливістю героїчного дитинства є надто швидке дорослішання героя. До такого типу належить дитинство грецького бога Гермеса, в образі якого дуже чітко проявляються риси культурного героя. Ще вранці, ледь народившись, він «до полудня грав на кіфарі ; до вечора викрав корів у... Аполлона».<sup>24</sup> Співзвучний мотив притаманний нартському героїчному епосу: ще немовлям Ашамез встає з колиски і йде гратися з набагато дорослішими дітьми, згодом викрадає невеликий табун, а Сосруко в шість місяців починає ходити.<sup>25</sup> Іноді прискорене дорослішання пов'язане з необхідністю помсти за вбитого батька. Вищезгаданий нарт Ашамез у віці немовляти знищує вбивцю свого батька. Ісландський герой Егіль «в три роки був таким само за зростом і силою, як інші хлопчики в шість-сім років, він дуже рано почав розмовляти».<sup>26</sup> Проте, для епічної традиції можливий і протилежний варіант розвитку дитини. Так дуже повільно розвивалися такі ісландські герої як Хельгі, Старкад, Греттір.

Оскільки культурний герой часто з'являється у світі людей для знищення чудовиськ, для організації хаотичних сил в космос, для окультурення діяльності людей, встановлення певних соціальних норм, в його діяльності чітко проявляються риси рятівника даного соціуму. Момент біди передбачає

швидкі і рішучі дії. Герой народжується дорослим, бо він повертається з іншого світу для виконання певної місії. Але, оскільки втілитись на землі він може лише через народження жінкою, то й з'являється він як дитина, але така, що розвивається пришвидшеними темпами. Навіть коли спостерігається сповільнений розвиток, то в певний момент (наприклад, першого подвигу) герой випереджає свій вік і миттєво проявляє свої богатирські якості.

Відмітимо, що виконання напередвизначеної місії вимагає від культурного героя надзвичайної фізичної сили. У багатьох героїв вона проявляється ще в колисці. Наприклад давньогрецький Геракл у віці немовляти душить одночасно обома руками дві велетенські змії.<sup>27</sup> Так само розправляється новонароджений Крішна з жахливими ракшасами і асурами.<sup>28</sup> Деякі герої такі могутні, що нищать власні колиски. Нарт Батраз, потягнувшись в колисці, розломив її, розірвавши міцні шкіряні ланцюги. Герой іншого нартського епосу Сасриква сам знаходить і переносить до своєї оселі колиску, яку не змогли зрушити з місця декілька дорослих чоловіків, згодом сам себе заколисує в ній.<sup>29</sup>

Надприродна сила героя проявляється і у формі ініціації. Зокрема, такий характер має випробування юного Тезея, коли він піднімає величезний камінь, забирає знаки, залишені там батьком Егеєм, і вирушає до Афін.<sup>30</sup> Перші прояви надзвичайної сили героя можуть співпадати в часі з першим подвигом. Кухулін, давньоірландський герой, вбиває кровожерливого пса Кулана, «поряд з яким війська і загони боялись стояти по сусідству», під кінець шостого року життя.<sup>31</sup> У цілому, в міфоепічній традиції гіпертрофована фізична сила героя пов'язана з функціями рятівника, впорядника соціального простору. Окрім цього, спостерігається залежність між обсягом напередвизначених завдань і надприродною силою героя.

Одним з основних визначальних мотивів «героїчного дитинства» є прояви надмірної агресивності героя в колі його однолітків, що іноді призводить до травм або смерті супротивника. Ісландський герой Греттір в



юності був вигнаний з рідного дому через жорстокі витівки. Спочатку Греттір нищить п'ятдесят гусенят, які має доглядати, калічить найкращого коня в господарстві, а під кінець і самого батька.<sup>32</sup> Отже, у епосі наголошується, що Греттір непридатний до звичайної роботи, що він має інше призначення в житті.

Нестримність культурного героя, його богатирська сила, як правило, найраніше проявляються у тому, що під час гри він калічить своїх однолітків. Ісландська сага про Егіля говорить, що коли героєві було сім років, він, розгнівавшись через програш у грі, «підбіг до Гріма і встромив йому сокиру глибоко в голову».<sup>33</sup> В давньоіндійському епосі «Махабхарата» однією з причин ворожнечі Пандавів та Кауравів називаються образи та жорстокі витівки, завдані ще в дитинстві наймогутнішим з Пандавів Бхімасеною своїм двоюрідним братам Кауравам.<sup>34</sup> Прояви невмотивованої агресивності, окрім непридатності культурного героя виконувати роботу звичайних людей,

свідчать про готовність богатиря до героїчної діяльності. Агресивність, нестриманість, стан афекту в міфі, окрім іншого, є проявами хаотичних сил природи. Складається враження, що міфоепічна традиція навмисне наголошує на асоціальних вчинках в період дитинства, щоб яскравіше показати діяльність культурного героя – захисника, упорядника соціуму в дорослому віці. Надмірна гординя, нестримність, непоступливість, конфлікти з правителями або богами притаманні героям і в дорослому віці, але вирішуються вони досить легко, зважаючи на соціокультурні функції культурного героя.

Постать культурного героя амбівалентна за своєю суттю, адже поряд з позитивним існує і негативний варіант культурного героя – трікстер. Для нього характерними є асоціальні вчинки, злі витівки та жарти, штукарство.

Трікстер і культурний герой можуть співіснувати як в одній особі (Локі), так і розпадатися на дві (брати Прометей і Епіметей). Саме до асоціальної діяльності трікстера можна віднести викрадення Гермесом у Аполлона його корів, витівки давньоіндійського Бхімасени та ісландського Греттіра. Досить часто витівки трікстера зводяться до жартів і глузувань. Грузинський Амірані, розгнівавшись на водонош, що глузували з нього біля річки, «піднявся з колиски, вдарив їх один об одного головами, розбив їх посуд і відпустив додому».<sup>35</sup> Таким само жартівником в дитинстві був Крішна: «Коли жінки доїли корів або збивали масло, він потайки пробирався в будинки, лякав малих дітей, пробивав дірки в горшках з молоком і сметаною, випускав телят із загонів і лише сміявся, коли пастухи і пастушки сварили його за такі вчинки».<sup>36</sup> Зазвичай, в міфопічній традиції характерні риси трікстера проявляються ще в дитинстві.

Завершальною ланкою героїчного дитинства, рубіконом між дитинством і дорослим життям є перший подвиг. Термін здійснення першого подвигу може коливатися в діапазоні від декількох днів до кількох років. Нарт Сасриква піднімає свою надважку колиску ще в день свого народження, у віці кількох місяців Крішна знищує підступну жінку-ракшаса Путану, восьмимісячний Геракл душить змію, надіслану Герою. Дуже часто перший подвиг пов'язаний з кінцем шостого – сьомим роком життя. Саме у такому віці Кухулін за допомогою дитячої іграшкової кулі збив величезного пса Кулана, «згодом схопив його за лапи і ударом об камінь розірвав на шматки».<sup>37</sup> Загалом, перший подвиг культурного героя ніби підсумовує «героїчне дитинство», виводячи героя за межі рідного соціуму. Поряд з цим, перед світом проголошується надзвичайна фізична сила героя, його готовність до героїчної діяльності.

В цілому, проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок, що «героїчне дитинство» як важлива складова архетипу культурного героя виконує в епосі роль підготовки, вступу героя до наступного життя. Поява

культурного героя не є випадковою, оскільки він повинен реорганізувати певний соціальний простір, що не під силу звичайній людині. Це, у свою чергу, пов'язане з небесною напередвизначеністю його долі. Відмітимо, що чарівне запліднення як наслідок шлюбу з богом (богинею), або як результат проковтування тварини, плодів рослини чи інших предметів з тотемічними рисами, притаманне більшості героїчних епосів. Надприродна фізична сила героя, розмір якої залежить від обсягу і якості майбутньої героїчної діяльності, є однією з найбільш типових рис «героїчного дитинства». Божественне походження культурного героя проявляється або в фізичній невразливості, або в спробах шляхом загартовування досягти безсмертя. Важливою рисою "героїчного дитинства" є прояви невмотивованої агресивності і войовничості в колі однолітків. Саме під час «героїчного дитинства» вперше проявляються риси трікстера в діяльності культурного героя. Пришвидшений розвиток героя є визначальною рисою «героїчного дитинства». Завершальним етапом дитинства культурного героя є перший подвиг, що є межею між дорослим і дитячим життям героя. Вищевказані ознаки не в повному обсязі можуть проявлятися в тому чи іншому епосі, але вони є, на нашу думку, найбільш типовими рисами «героїчного дитинства».

<sup>1</sup>Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. / Под ред. С.А. Токарева.– М.: Большая Российская Энциклопедия, 2000.–Т.1– 672 с.; Т.2– 720 с. <sup>2</sup>Неклюдов С.Ю. "Героическое детство" в эпосах Востока и Запада // Историко-филологические исследования. Сборник статей памяти акад. Н.И. Конрада.– М.: Наука, 1974.– С.129–141 <sup>3</sup>Пропп В.Я. Мотив чудесного рождения // Пропп В.Я. Фольклор и действительность.– М.: Наука, 1976.– С.205–241. <sup>4</sup>Неклюдов С.Ю. "Героическое детство" в эпосах Востока и Запада.– С.129. Там само.– С.130. <sup>6</sup>Плутарх Избранные жизнеописания в 2-х т.–Т.1 / Пер. с древнегреч. Сост., вступ. ст., примеч. М. Томашевской.– М.: Правда, 1986.– С.49. <sup>7</sup>Аполлодор Мифологическая библиотека / Изд. подгот В.Г. Борухович.– Л.: Наука, 1972.– С.31. <sup>8</sup>Рамайна / Пер. с санскрита В. Потаповой, вступ. ст. Г. Гринцера, коммент. Б. Захарьина.– М.: Художественная литература, 1986.– С.21. <sup>9</sup>Ливий Тит История Рима от основания города в 3-х т.–Т. 1 / Отв. ред.Е.С. Голубцова.– М.: Наука, 1989.– С.12. <sup>10</sup>Немировский А.И. Мифы древности. Италия.– М.: Лабиринт, 2001.– С.14. <sup>11</sup>Пропп В.Я. Мотив чудесного рождения.– С.211. <sup>12</sup>Нарты. Адыгский героический эпос.– М.: Наука, 1974.– С.189. <sup>13</sup>Сага о Сверрире / Изд. подготовили М.И. Стеблин-Каменский,

А.Я. Гуревич, Е.А. Гуревич, О.А. Смирницкая.– М.: Наука, 1988.– С.8. <sup>14</sup>Пропп В.Я. Мотив чудесного рождения.– С.214. <sup>15</sup>Исландские саги. Ирландский эпос.– М.: Худ. литература, 1973.– С.585. <sup>16</sup>Рамайна.– С.21. <sup>17</sup>Аполлодор Мифологическая библиотека.– С.17. <sup>18</sup>Там само.– С.69. <sup>19</sup>Приключения нарта Сасрыквы и его девяносто девяти братьев. Абхазский народный эпос.– М.: Художественная литература, 1962.– С.27. <sup>20</sup>Нарты. Адыгский героический эпос.– С.279. <sup>21</sup>Там само.– С.189. <sup>22</sup>Темкин Э.Н., Эрман В.Г. Мифы древней Индии.– М.: Наука, 1985.– С.22. <sup>23</sup>Исландские саги. Ирландский эпос.– С.587. <sup>24</sup>Гомеровы гимны // О происхождении богов / Сост., вступ. ст. И.В. Штоль.–М.: Советская Россия, 1990.– С.235. <sup>25</sup>Нарты. Адыгский героический эпос.– С.283;191. <sup>26</sup>Сага об Эгиле / Пер. с исландск. С.С. Масловой-Лашанской и В.К. Кошкина.– СПб.: Амфора, 1999.– С.95. <sup>27</sup>Диодор Сицилийский Греческая мифология. Историческая библиотека / Пер. с древнегреч. О.П. Цыбенко.– М.: Лабиринт, 2000.– С.25. <sup>28</sup>Три великих сказания древней Индии / Лит. изложение и предисловие Э.Н. Темкина, В.Г. Эрмана.– М.: Наука,– 1978.– С.308;312. <sup>29</sup>Приключения нарта Сасрыквы и его девяносто девяти братьев. Абхазский народный эпос.– С.23. <sup>30</sup>Плутарх Избранные жизнеописания.– С.30. <sup>31</sup>Похищение быка из Куальнге / Изд. подготовили Т.А. Михайлова, С.В. Шкунаев.– М.: Наука, 1986.– С.156. <sup>32</sup>Сага о Греттире / Изд. подготовили О.А. Смирницкая, М.И. Стеблин-Каменский.– Новосибирск, 1976.– С.20-21. <sup>33</sup>Сага об Эгиле.– С.118. <sup>34</sup>Три великих сказания древней Индии.– С.392. <sup>35</sup>Сказания и легенды / Пер. с грузинского. Под ред. М.Я. Чиковани.– Тбилиси: Заря Востока, 1963.– С.3. <sup>36</sup>Три великих сказания древней Индии.– С.314-315. <sup>37</sup>Похищение быка из Куальнге.– С.156.